

УДК 811.161.2'373

С. С. Терещенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ШИРОКЕ ЗНАЧЕННЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП НЕОСЕМЕМ (семантичних неологізмів)

Аналізуються аспекти вивчення неологізма як мовного явища, наводиться сучасна точка зору на визначення терміна «неологізм». Широка семантика лексем розглядається як особливий різновид новоутворень, зокрема неосемем.

Анализируются аспекты изучения неологизма как языкового явления, приводится современная точка зрения на определение термина «неологизм». Широкая семантика лексем рассматривается как особенный тип новообразований, а именно неосемем.

The article deals with the main notions of neology as a linguistics phenomenon. This article also depicts the new way of treating such terms as «neologisms». «everysemy» of words is studied as a specific type of neologisms (neosememe).

Поняття «неологізм» і «неологія» не нові, адже термін *неологія* був уведений у лінгвістику французьким мовознавцем Л. Мерсьє ще в кінці XVIII ст. Проте й досі не існує чіткого та загальноприйнятого тлумачення неологізмів. Вони створюються відповідно до загальноприйнятих норм сучасної української мови і характеризуються регулярною відтворюваністю.

Головною ознакою нового слова, на думку багатьох учених, є його «об'єктивна новизна», тобто відсутність мовної одиниці в лексичній системі мови, що дозволяє носіям сприймати слова як неологізми. Новизна лексеми немовби «вимірюється» часовими відрізками: мовні одиниці, які були новими, наприклад, у 20–30 рр. XX ст., сьогодні увійшли до загальноновживаної лексики; у сучасній українській літературній мові новими вважаються слова, які з'явилися в кінці 90-х років XX ст. – на початку XXI ст.

Неологізми в основній своїй масі неоднорідні, тому при їх тлумаченні виникають певні труднощі: що слід вкладати в поняття «неологізм» і на основі чого здійснювати систематизацію таких слів; чи можна вважати новотворами іншомовні запозичення, фразеологізми, ідіоми та інші стійкі вирази тощо; які існують класифікації неологізмів. Питання неологізації в різні часи досліджували такі відомі вчені, як В. Виноградов, Г. Винокур, О. Земська, В. Изотова, А. Смирницький, І. Срезневський та ін.

У поданій статті широке значення слів ми розуміємо як особливий тип неосемем. Метою наукової розвідки є аналіз фрагмента парадигми широкозначних слів – назв людини.

У довідковій та науково-методичній літературі терміном «неологізм» номінується «будь-яке нове слово або вислів, що з'являється в мові» [1, с. 609], «нове слово, яке не увійшло до загальноновживаного словника» [3, с. 53], «слово або мовний зворот, творені для позначення нового предмета чи вираження нового поняття» [2, с. 151], «слово чи мовний зворот, що недавно з'явився в мові для позначення ново-

го або вже усталеного поняття, предмета» [5, с. 670], «слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі його розвитку і новизна яких усвідомлюється мовцями (загальнономвні неологізми) або були вжиті в якомусь акті мовлення, тексті чи мові якогось автора (стилістичні, або індивідуально-авторські неологізми) [6, с. 377]. Поняття неологізму, згідно з внутрішньою формою і етимологією цього слова, належить до одиниць лексики. Закономірно воно охоплює і нове значення (лексико-семантичний варіант слова, «семолексему»), що також є лексичним новотвором. Такі слова є семантичними неологізмами.

Найприйнятнішою, на нашу думку, є концепція Н. З. Котелової, згідно з якою «неологія» – це наука («logos») про нове («neo») (наприклад, нові явища в мові, нові форми слова, нові типи значень, нові валентні властивості і под.), а «неологізм» – це все те нове, що характеризує зміни і розвиток будь-якої мови [4]. У залежності від мовного рівня неологізми доцільно було б класифікувати на лексичні, семантичні, фразеологічні, граматичні тощо, а семантичні новоутворення – на слова з новими значеннями і лексеми з новими типами значень. Еврисеманти (широкозначні слова) належать до останньої підгрупи.

Широкозначність (еврисемічність) – це якісна характеристика значення лексичної одиниці, що розкривається в плані його узагальненості. Еврисемічність слова знаходиться в прямій залежності від смислового обсягу значення, від того, яке коло предметів, явищ, відношень позамовної дійсності охоплюється лексичним значенням мовної одиниці. У мовленні рівень широкозначності прогнозується різноманітним семантичним зв'язком, які утворює еврисемант, вступаючи в синтагматичні відношення з іншими словами.

До складу лексико-семантичної парадигми широкозначних іменників української мови входять різні угруповання, одним із яких є ЛСП еврисемантів – назв людини / людей. Такий підхід, коли при класифікації лексики в центрі опиняється «людина», у світовому мовознавстві не новий (праці німецьких дослідників Ф. Дорнзайфа, Г. Майера, іспанського вченого Х. Касареса, французького лінгвіста Ш. Баллі та ін.).

Враховуючи класифікації різних мовознавців, аналізуючи зібраний у межах досліджуваного поля лексичний матеріал, ми виділили чотири лексико-семантичні групи слів – найменувань людини / людей:

- 1) людина як живий організм (*індивід, істота, організм, постать, створіння*);
- 2) назви людини як одиниці соціуму (*індивідуальність, особа, особистість*);
- 3) назви осіб за родовою діяльністю, посадою або професією (*керівник, майстер, помічник, спеціаліст, фахівець*);
- 4) еврисеманти на позначення стосунків між людьми – сімейних, родинних, територіальних чи суспільних (*жінка, чоловік; ворог, гість, друг, колега, приятель, сусід* та ін.).

Звичайно, цей поділ досить умовний, оскільки завдяки специфіці свого широкого значення еврисеманти можуть вільно входити до інших ЛСП чи підгруп.

Сема «людина» («людська сутність») виражає загальне значення, властиве всім компонентам аналізованої структури, у той же час протиставляє їх найменуванням речей.

У центрі ЛСП найбільш узагальнених найменувань людини опиняється однопіменний відносно широкозначний еврисемант *людина*, що позначає:

- 1) одиничне до люди, будь-яка особа; кожний; людська постать; уживається в значенні одиниці ліку людей;
- 2) особа як втілення високих інтелектуальних і моральних властивостей;

3) вживається в значенні особового чи неозначено-особового займенника; уживається в значенні узагальненого або займенникового звертання (часто з означенням) [1, с. 631].

Відносно широким, на нашу думку, виступає його перше номінативне значення «будь-яка особа» з інтегральною семою «особа», що пояснюється самою природою людини: людина – це не тварина, рослина, предмет, а особа.

«Бо, коли знайшлося в тобі щось таке, що перемогло спазми голоду, крик шлунка, – ти ще не звір, ти ще людина!» (О. Гончар).

«Людина, ставши на ноги і возвисившись над світом тварин, одразу мовби поділилась на дві частини: верхню, де дух і думка, і нижню, яку тілесність тягне до землі, до тваринності, до первісного бруду» (П. Загребельний).

Усі інші семантичні компоненти ЛСВ₁ «людина» називаємо потенційними («суспільний», «соціальний», «господарчий»; «суб'єкт», «вік», «стать», «виховання», «освіта», «знання», «характер», «зовнішність», «національність», «посада», «рід діяльності», «матеріальне становище»; «добрий», «злий», «красивий», «потворний», «високий», «товстий», «рум'яний», «хазяйновитий», «сердешний» і под.), диференційні семи відсутні.

ЛСВ₂ іменника *людина* має таку структуру: «особа» + «інтелект» + «рівень інтелекту». Сема «інтелект» виконує функцію розрізнявальної ознаки стосовно основного номінативного ЛСВ. Сему «рівень інтелекту» кваліфікуємо як потенційну, вона відсутня в мікротексті:

«Людину взагалі не чують не знають. Надто в такому місці, де промовляє лише історія. Єдиний спосіб, щоб тебе помітили, – бити по очах. Уміти жити, одягатися й надягатися, показувати, хто ти є» (П. Загребельний).

Вступаючи в парадигматичні відношення, еврисемант протиставляється всім одиницям цього угруповання та інших структур: *людина – істота, людина – постать, людина – чоловік, жінка, людина – соціальна особа, людина – студент, людина – працівник, вчитель, людина – батько, син, онук, людина – витвір природи* тощо, може ними заміщуватися:

«Про Безкровного можна б сказати, що він народився на тракторі. Така думка мимоволі спливає, коли подивившись на всі оті кінні пам'ятники, де кінь і чоловік уже ніяк не уявляються двома різними істотами, а сприймаються, як одне ціле, як химерний витвір природи, якийсь кентавр, чи що» (П. Загребельний).

Унаслідок переосмислення автором образу людини (*людина – Безкровний – чоловік – істота – витвір – кентавр*), виділені нами слова набувають додаткових до ознаки «особа» семантичних відтінків: «створена природою», «незвичайна», «вигляд», «розмір», «матеріал».

До ЛСГ назв людини як живого організму зараховуємо широкозначні слова (*індивід, істота, організм, постать, створіння*) – найменування, які визначають місце людини в тваринному світі, розкривають її як певну біологічну сутність із психофізіологічними особливостями. Постійними й обов'язковими семантичними компонентами структури лексичних значень досліджуваних назв виступають семи «людина» та «біологічна сутність». Усі еврисеманти досліджуваної групи розкривають біологічні якості людини (фізіологічну будову організму, особливості росту й розвитку, інтелектуальний рівень тощо), характеризуються різним рівнем широкозначності: найвищий – «людина», «істота», середній – «індивід», «постать», найнижчий – «організм» та «створіння»:

«Тепер погляньмо на гравюру. На ній зображено увінчану лавровим вінком самотню жіночу крплату постать, що сидить серед хаотичного нагромодження

живих і неживих предметів. ... Як бачите, все так чи інакше замикається, знаходить своє завершення або й кінець на землі з її точними вимірами і невизначеними болями й муками: і неземні крилаті істоти, і небесне сяйво, і навіть посланці далеких міжзоряних світів...» (П. Загребельний).

«В Золотому Розі на пристані зустрівач дромону сам Агапіт з кількома своїми антропосами, між яких випрасовувався й Міцило. ... А з дромони виходив обдертий, ще дужче зарослий ясною золотистою бородою Сивоок, та ще й вів за собою якесь несамовите створіння, забачивши яке, всі, хто стояв на березі, захрестилися й забурмотіли молитви» (П. Загребельний).

«Чи до цього можна будь-коли звикнути, чи з цим можна будь-коли змиритися? Ні, ніколи, ніколи він до цього не звикне, як не звикне організм жити, не дишаючи, не вбираючи в легені повітря» (О. Гончар).

ЛСГ назв людини як одиниці соціуму представлена субстантивами індивідуум, індивідуальність, особа, особистість, які характеризують людину як таку, що обов'язково протягом усього життя перебуває в суспільстві, займає там певне місце, має різного роду стосунки, спільні інтереси з іншими його представниками. Архісемами для зазначених лексичних одиниць виступають «людина» та «соціальна сутність».

«На всіх робочих і урочистих обідах він головна дійова особа, а той друг його дитинства, маленький чоловічок з китайським іменем Фень, незмінний і неодмінний Сателіт, без якого ми ризикуємо втратити Ягнича безнадійно й назавжди» (П. Загребельний).

«Що ім'я? Його дають одразу по народженні, ще не знаючи головної сутності цієї людини... Зате прізвисько неповторне, як і людська особистість» (П. Загребельний).

«Вся педагогічна тактика і стратегія, всі ваші вчительські нерви, весь ваш досвід – в кого більший, в кого менший – будуть спрямовані на те, як наставити його на путь праведний, як із цього клубка неприборканих інстинктів, стихійних поривів, успадкованих генів та буйних поручницьких нахилів, надбаних десь на самій зорі життя, видобути людину, витворити особистість, яка відповідатиме вашим уявленням і буде прийнятною для суспільства» (О. Гончар).

ЛСГ назв осіб за родовою діяльністю, посадою або професією представлена широкозначними словами *керівник, майстер, помічник, спеціаліст, фахівець*, які розкривають уміння людини виконувати певні дії чи поводитися в робочому колективі з іншими членами суспільства, тобто характеризують людину за рівнем здобутих протягом життя знань та їх застосуванням на практиці. Усі еврисеманти цієї групи виражають напрям життєвої активності особи, ставлення до оточення, самої себе, суспільних обов'язків.

Субстантиви *майстер, спеціаліст, фахівець* мають семантичну ознаку «той, хто бездоганно володіє знаннями в певній галузі, досяг високої майстерності у своїй роботі», проте значеннево різняться. Порівняймо:

«Ось Гідрон гарний чоловік, але він з ним; ще був обез Даміан – великий майстер варити різнобарвні смальти і смажити бараняче м'ясо» (П. Загребельний);

«Звідки міг знати патологоанатом, що цій жінці вже вдруге в житті доводиться чути ці байдужі слова холоднокровного фахівця «травмування передньої частини шиї» стосовно найближчої людини» (П. Загребельний).

Еврисеманти *керівник* і *помічник* називають людину за її службовим становищем у колективі, різняться семами «керувати ким або чим» – «допомагати кому», «за власним бажанням» або «примусово»:

(семантичних неологізмів)

«Але Самусеві потрібен помічник, а з присутніх на буряковому полі ніхто в такому темному ділі помічником не міг бути» (П. Загребельний).

ЛСГ еврисемантів на позначення стосунків між людьми диференціюється за:

- 1) сімейними чи родинними стосунками (*жінка, чоловік*);
- 2) суспільними стосунками (*ворог, друг, колега, партнер, приятель*);
- 3) стосунками за територіальним розташуванням людини (*гість, сусід, земляк та ін.*).

Іменник *чоловік* протиставляється лексемам *жінка* та *дружина* за статтю, але має значно ширше значення, вищий рівень узагальнення: чоловіком називають будь-яку людину [1, с. 1605], жінкою чи дружиною – осіб тільки жіночої статі [1, с. 329, 369].

«*Жінка може врятувати чоловіка від усього на світі, навіть від самовбивства, може, найперше – від самовбивства*» (П. Загребельний).

Протягом життя людина постійно вступає в стосунки з партнерами, колегами, перебуваючи на роботі, із сусідами – вдома, із приятелями, друзями, ворогами – у різний час. Значення лексем *друг, приятель* мають спільний компонент «дружні стосунки», колега, партнер – «ділові стосунки», наприклад:

«*Не люблю цього слова: партнер. Щось у ньому неживе. Коли я тебе побачив тоді в літаку... Коли глянув, а на моєму сидінні жінка сиза, як виноградне гроно, фантастично соковита, як усі виноградники древньої Греції... А ти партнери...*» (П. Загребельний);

«*Приятелі чемно слухали господаря, хоча, видно, не вірили жодному його слову*» (О. Гончар).

Сема «ворожі стосунки» є визначальною для лексеми *ворог*:

«*Робив це про всяк випадок, знаючи, що в житті все пригодиться, відаючи добре, що зайвий приятель, хоч і малий навіть, завжди ліпше, аніж це один ворог, хай хоч і наймізерніший, найбезсилий*» (П. Загребельний).

Семантичною ознакою, яка об'єднує еврисеманти *гість, сусід і земляк*, вступає сема «той, хто перебуває / перебував поряд, поруч», диференційними – «тимчасове місце перебування» для першої одиниці, «постійне місце проживання» для другої та «місцевість, де був народжений» для третьої:

«*Він директор ПТУ. У нього – повно «девочек». Він згоден організувати для сусіда, але щоб була нейтральна територія й для нього*» (П. Загребельний);

«*– Сьогодні наш гість – лідер християнсько-прогресивної партії, – повідомила колега Левда*» (П. Загребельний).

Таким чином, іменники-еврисеманти ЛСП із ядерним словом *людина* об'єднані в чотири лексико-семантичні групи: найменування людини як живого організму, назви людини як одиниці соціуму, назви осіб за родовою діяльністю, посадою або професією та одиниці на позначення стосунків між людьми. Звичайно, запропонована класифікація може бути доповнена широкозначними лексемами інших угруповань.

Широкі значення слів як різновиди неосемем та інші типи неологізмів ставлять перед дослідниками низку нерозв'язаних питань, які потребують подальшого вивчення й глибокого аналізу.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ, 2005.

2. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985.
3. **Калашник В. С.** Сучасна українська мова : лексика і фразеологія / В. С. Калашник, Л. Г. Савченко. – Харків : Каравела, 1999.
4. **Котелова Н. З.** Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н. З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л. : Наука, 1978.
5. **Пустовіт Л. О.** Словник іншомовних слів / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопенко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2000.
6. **Українська мова** : Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000.

Надійшла до редколегії 19.01.09